

MÁTÉ ZSOLT
irodaigazgató, VÁTI Kht.

FALUSI TELEPÜLÉSEK ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZETEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A korai magyar falu – faluszerkezeti osztályozások

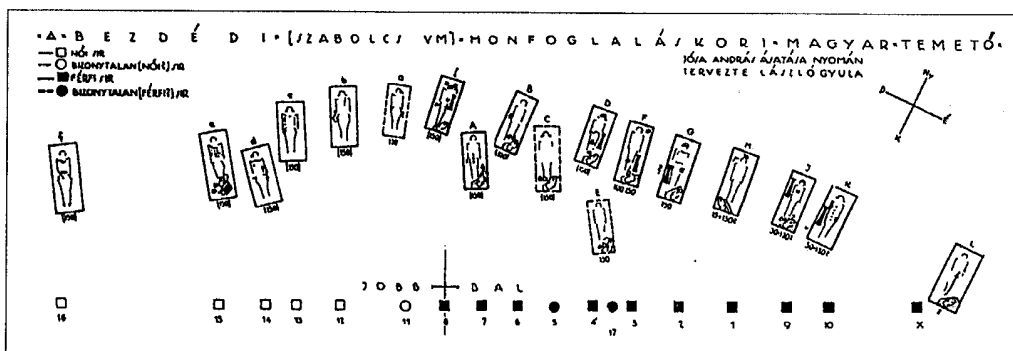
Hogy milyenek voltak a Kárpát-medencébe érkezett honfoglaló őseink települései, arról csak sejtésünk lehet. Ez a kérdés 100 év óta rengeteg vitát vált ki, és újabb kérdéseket vet fel. Egyáltalán volt-e a honfoglaló magyaroknak településük vagy nomadizáltak, ahogyan ezt korábban szinte kizárólagos érvennyel felvetették. A mára kialakult álláspont szerint kizárólag nomadizálásról szó sem lehet. Bár a honfoglalók társadalmában a földművelőkkel szemben feltehetően túlsúlyban lehettek a nomád pásztorok, földművelők is voltak szép számmal. A következő századokban pedig a nomadizáló és földművelő csoportokból álló

társadalom fokozatosan átalakult földművelő, szilaj állattartó néppé. A nomadizálás és szállásváltás vitatott kérdését hagyjuk másokra, avatott szakemberekre. Nincsen ebben ma konszenzus. Talán a legelfogadhatóbb kompromisszum a „talajváltó” mozgó falu. De nem hiszem, hogy ebben a kérdésben egyhamar előbbre fogunk jutni. Én a „nyári szállást” leginkább a rideg állattartás létesítményeihez hasonló pásztoréptípusokkal tudom elképzelni. 1000 év után azonban ezeknek ugyan milyen nyomait lehetnének fel?

Leginkább amellettt törnék lándzsát, hogy őseinknek már a legkorábbi kárpát-medencei időkben is voltak letelepedett csoportjai, hiszen temetők voltak. A kiterjedt temetők léte és a nomadizálás pedig nem könnyen összeegyeztethető jelenségek. László Gyula éppen a temetők rendjéből próbált következtetni az élők településeire, életformájára. A túlvilág a régi magyar és a rokon népek hitvilága szerint az evilág pontos leképzése, de annak tükörképe. A temetők rendjének is ehhez kell igazodnia, a településeknek mintegy szimmetriáját leképezve. Valóban, ha a

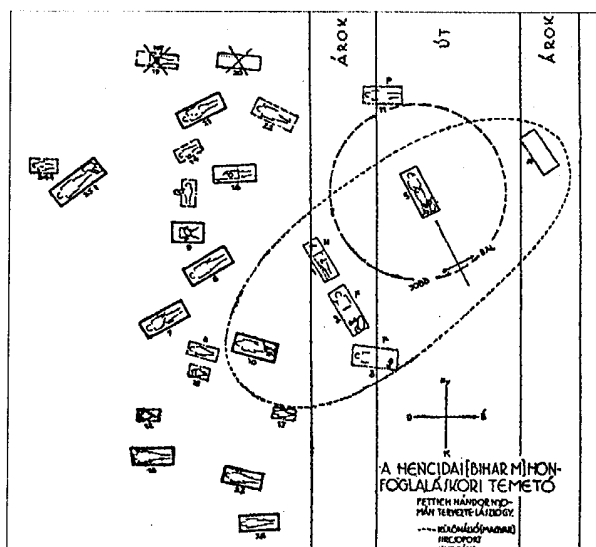
kenézlői vagy a bezédi temetők helyszínrajzát elővesszük, az lehet a benyomásunk, hogy egy út mentén települt falu helyszínrajza fekszik előttünk.

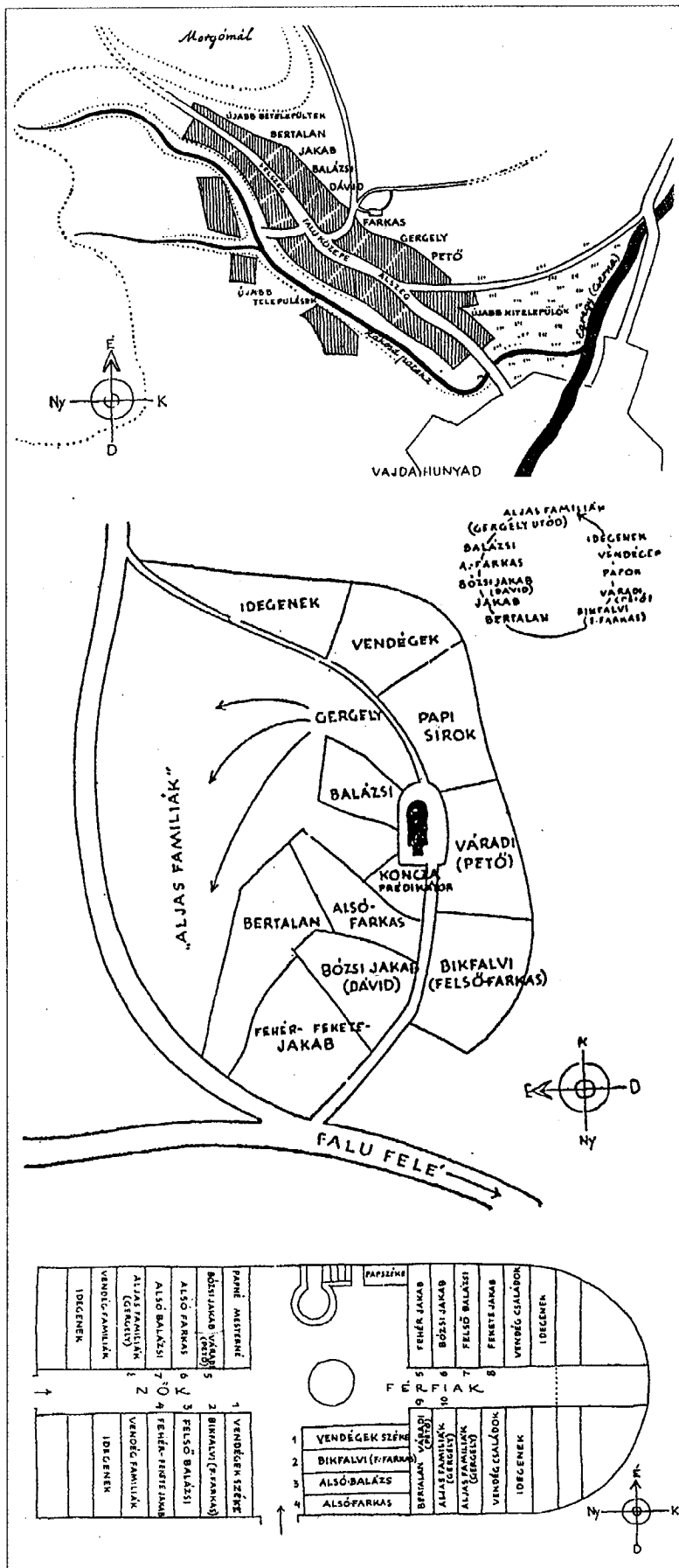
Mivel Szent László törvényei szigorúan előírták a templom köré való temetkezést, azt követően szükségszerűen megszűnik a soros temetkezés. Logikusan adódott tehát a feltevés, hogy a honfoglalókkal együtt megjelent és a XII. századra már eltűnt soros temető az ősi formát képviselik, s ezt a formát kellett követniük a korai falvaknak is. A soros temetkezés azonban nem volt kizárólagos rend honfoglaló őseink temetői-

1. ábra. Soros temető, Bezéd – A halmaz temetők a soros temetőkkel egyidőben léteztek

2. ábra. Halmaz temető, Hencida

3. ábra. A rákosi nemzetségek települése, erdőfelosztása, temetői és templomi rendje

FALU VÁROS RÉGIÓI POSZT

ben. A sorossal egyidőben divott a „halmaz temetők” gyakorlata is. Ilyen volt például a Hencidán feltárt temető, amelyben az is megfigyelhető, hogy a lovas temetkezések csak a temető széle felé fordultak elő, ahogyan a későbbi településeknek is a külső fekvésű szálláskertjeiben folyt az állattartás. Sok egyéb megfigyelés mellett a társadalmi rangsor szerinti tagozódás, a „jobbszárny” és „balszárny” sírmellékletek alapján megkülönböztethető társadalmi állás az élet további párhuzamait igazolták, a jurtában lévő hagyományos ülésrend túlvilági tükröképét mutatták ki.

László Gyula azt is megjegyzi a felgyői ásatások kapcsán, hogy ahogyan a faluban – bár a pontos időrendjük, illetve egyidejűségük nem állapítható meg – téglaház, boronaház és jurta lakás fordul elő, temetkezéseknél ennek párhuzamaként téglával kirakott sír, deszkasír vagy nemezbe burkolt temetés figyelhető meg – esetleg éppen a társadalmi állásra jellemzően.

Óva intenek attól, hogy a településszerkezet és a temetési rend direkt kapcsolatát állapítsuk meg, inkább csak jelezni szeretném, hogy megbízható településásatások nélkül a tudomány a legkisebb kapaszkodókra is rá volt utalva. De ha direkt és általános érvényű kapcsolatot nem is szabad feltételeznünk, Dr. Kós Károly nemzetségi településformákra irányuló kutatásai meggyőzően igazolták, hogy összefüggésrendszer azért valóban létezik. Kós Károly a nemzetségszerű faluszerkezet egyetlen kutatója és fellelője volt.

Rákosi kutatásában meggyőzően kimutatta, hogy a falu, a temető, a közös erdő „nyilak”-ra történt felosztása és a templomi ülésrend mind-mind ma is megfelel a falu 7 ősi nemzetsége eredetmondájával igazolt és közmegegyezéséssé lett rangsorának. Azt is kimutatta, hogy a szokásos, óramutatóval egyező „napjárás” helyett – ami pl. az erdőfelosztásban érvényesült – a temetőben fordított a sorrend.

A temetőásatások alapján állt össze és terjedt el a kulcsos korai faluképe. Sok kutató által elfogadottak szerint a falu ősi formája a nagyesalád települése volt. A korai időktől kezdve utcás falu, amelyben középen állhatott a falunagy („fönagy”) háza – valószínűleg nagyobb ház –, majd tőle jobbra és balra a fiak, szegény rokonok, jövevények és szolgálk házai. Az ajtók keletre néztek. Ez a tájolás például a Balatonnál még ma is kimutatható. A települések kétharmadának tengelye – amelyeknél terep- és vízrajzi meghatározottság ezt nem akadályozta – észak-déli.

Az írott források általában keskeny és hosszú településekről adnak hírt. Itt meg kell

(Az ősi halmazos és az ősi lineáris típusok korábbi vagylagos szembeállítására nem volt helyes, leginkább egymásmellettiük valószínűsíthető)

jegyezni, hogy a híradások általában Szeged 1433-as leírására nyúlnak vissza. Saját kutatásaim igazolták, hogy az útleíró, aki csupán egyetlen napot töltött Szegeden, csak a város országútján ment végig, leírása ezért megtévesztő. Szegednek ekkor már közel 30 utcája volt. Mindez a soros-utcai falukép abban az időben került a szakirodalomba, amikor a 70-es években László Gyula nem kis sajnálkozással még leírhatta, hogy bár voltak részleges feltárások, még egyetlen honfoglalás kori falut sem tártak fel teljesen. Mára a helyzet lényegesen javult. Bár kielégítő mennyiségű adat ma sem áll rendelkezésre – a gát és főleg az autópálya régészeti kutatásainak köszönhetően – korai faluképeink jelentősen átalakultak, sok részlettel gazdagodott és részben meg is változott.

A korábbi, részleges feltárásokból is ismert volt már a honfoglalás kori magyar falu néhány hitelesen megállapítható sajátossága. Nevezetesen:

- A falvak legősibb formájukban egy-egy nagyesalád települései lehettek. A honfoglaló magyarok temetői is egy-egy nagyesaládot fogadtak be. Ennek kései továbbélése a „hadak” szerinti nemzetségi településforma.
- Kezdetben feltehetőleg kerültek az erdős területeket, vízközelitől védett természetes hátságok voltak a megtelepülés ősi helyei.
- A falvak meglétéről a XI–XII. században már oklevelek és törvények tanúskodnak. Az oklevelekben „medium villae”-nak nevezett falumagokban állhatott a templom és a falunagy („főnagy”) háza.
- A falvakban felszíni építmény a XI–XII. század fordulójáig lakóépületként – a feltárások szerint – nem fordult elő. A korai lakások veremházak, egyik sarkukban tűzhelyel.
- A bejárat általában a tűzhellyel szemben lévő oldalon, dél, délkelet felé nyílt.
- Az épületek mellett, illetve körül árokrendszer volt megfigyelhető.
- Feltehető a kettős téli-nyári szállás léte is. Győrffy István megfigyelte, hogy a Tisza menti helynevek mintegy egy nap járóföldre megismétlődnek a Mátra-Bükk tövében. Eszerint a Tisza mentiek lennének a folyó parti téli szállások, és a hegyaljai-erdős ligetes domszágon a legeltető nyári szállások.
- A jurták némi bizonytalansággal azonosítható nyomát László Gyula mutatta ki Felgyőn. Otto freisingeni püspök 1147-ben kevés nádház, faház, kőház létét említi, és kiemeli a sátrak kedveltségét – legalábbis a nyári és őszi időszakra vonatkozóan.

Az igazság valószínűleg abban rejlik, hogy a X–XII. századi népességnek volt szállásváltó, esetleg nomadizáló állattartó, és letelepült, de talajváltó, mozgófalvas rétege is. A különböző életformák egyidőben léteztek.

- Szent István elrendelte a 10 falu egy templom építési kötelezettségét – a középkor végére már a falvak kétharmadában állt templom.

Az utóbbi évtizedekben a gát- és autópálya-építkezésekkel kapcsolatos régészeti feltárások, ha szabad mondani, áttörést hoztak. Több nagyobb telep vagy település feltárása történt meg: az M0-as mentén Veresegyház, az M1-esnél Ménfőcsanak–Széles dűlő és Lébény–Bille domb, az M3-as mentén Muhi – a teljesség igénye nélkül. Ezzel a korábbi ismeretek,

amelyek Tiszalök–Rázom, Sarvaly vagy Mórca teljes falunak mondható feltárásából és Felgyő, Visegrád–Várkert, Nyársapát és Csut részleges feltárásából táplálkoztak, lényegesen új adatokkal bővültek.

Az ásatási helyszínrajzokból alapvetően két dolgot olvashatunk ki. Először: a feltárt települések nem egyetlen szerkezeti típusra utalnak – halmazos és lineárisan rendezett falvak is előfordulnak. Másodsorban: klasszikus, utcás soros települést, amelyre a korábbi irodalom sűrűn hivatkozik, nem sikerült feltárni.

A két szerkezettípus, a halmazos és a lineárisan rendezett egyidejű megléte nyilvánvalóan tűnik. A településszerkezet életmód függő. Mai szóhasználatával elve humánökológiai és környezetileg meghatározott – antropogén – fizikai létszerkezet. A honfoglalók akár nagyállattartók, akár letelepült földművelők voltak, ilyen irányú gazdasági tevékenységüknek lakóhelyükhöz való viszonya kétféle lehetett: vagy a ház közvetlen környezetében végezték munkájukat, vagy kissé távolabb. A nagyállattartó legeltetés csak a ház körül természetesen nem folytatható. Földművelésre vagy karáms állattartásra kell gondolnunk azoknál a feltárt falvaknál, amelyeknél minden egyes lakóépület nagyobb, mint 50x50, 100x100 méteres földterület középen fektet. Ezek tehát a földművelők falvai vagy a nomádok téli szállásai lehettek. A ház körüli földművelés lehetőségét, vagy ház körüli állattartást viszont az egymástól 2–3 m-es sűrűségben épült veremházak csoportja kizárja. Így arra kell gondolnunk, hogy a Tiszalök–Rázom, vagy Veresegyház jellegű sűrű „halmaz” telepek szilajállattartók voltak. A ritkábban települt – Győrffy István kategóriái közül leginkább az írtvány-települések csoportjába sorolható – települések nagyobb ház körüli gazdálkodást tetelezhettek fel, akár földművelést, akár karáms állattartást. A fő rendezőelvként tehát a ház körüli, illetőleg a háztól elkülönült gazdálkodás szerinti osztályozás adódik – ez a XVIII–XIX. századig követhető szempont lehet a Kárpát-medencei falusi települések vizsgálatában.

Tiszalök–Rázom helyszínrajza a későbbi kertés (szálláskertes) települések belsőségét juttatja eszünkbe. A kétbelső halmazok létrehozására azonban a XVI. századig nincs bizonyíték.

Milyen ez a két megismert szerkezeti típus, illetve mivel gazdagodtak a korábbi ismeretek:

A X–XIII. századra 2–10 családból álló falvak jöttek létre. A kiásott falvak számossága kicsiny, de ezen belül többségben vannak a nagy, laza falvak. Emellett sorra találunk szétosztott falusiasakat – például Muhi környékén. Ezek feltárt formájukban leginkább tanyára emlékeztető, egymástól több száz méterre fekvő magányos telepek házzal, melléképítményekkel. A zárt falvak a Kárpát-medencében leginkább természetes hátságokon fekszenek. Legtöbbször lineárisnak mondható „rendezettség”-ben állnak a házak. Ez a rendezettség azonban csak viszonylagos, nem mondható úti vagy utcás sorolásnak. A házak helye leginkább csak a vízjárásból kiemelkedő terepalakulatot követi. Előfordultak szinte egymásba érő házból álló települések, sűrű csoportot alkotó halmazok is.

A legkiemelkedőbb ponton helyezkedik el a templom, amelyet a XI. századtól törvényvel kötelezetten cinterem vesz körül, gyakran árokkal, vagy palánkkal kerítve.

Tiszaórvényben a Tisza holtágával párhuzamos 9 m széles kocsitút is feltárták, és elkülöníthető volt a település korábbi

* csoportos

1988/8. FALU VÁROS RÉGIO

földrajzosok elnev.: csoportos v. magányos település (telekszám alapján)

szaláskertes
+ szétosztott

* had ≈ sen ≈ nemzetiségű tíz

magja, amelyben az épületek sűrűbb, kisebb csoportokban helyezkedtek el, főleg halászatra, vadászatra és állattartásra utaló kísérő leletekkel, míg a másik területen főleg a mezőgazdasági életforma nyomai kerültek elő. A két településen, amelyet az említett út köt össze, a hátság formájához igazodó csoportokban helyezkedtek el a veremházak. A feltárt 70–80 lakóházból, 300 évi időszakkal számolva, egyidejűleg 10–12 épület állhatott. A régebbi településrészt árok vette körül, nagyobb távolságban falufüggvényeket, „tanyákat” is feltártak.

Az árkok megléte Felgyőn is megfigyelhető. László Gyula itt hatalmas földsáncokról és 8–10, védelmi sánccal körülvett jur-táról ír. Ha azonosítását elfogadjuk, ezek törzsi előkelők sátrai lehettek. Általában az árkok szerepe másfajta lehetett, talán kerítettséget, ősi területlehatárolást szolgálták. Így bizonyára üdvarok elkülönítését szolgálták a dombra merőleges, 20–80 m távolságban húzódó árkok Ménfőcsanak–Szeles dűlőben. Ezek már ősi telek előzmények. Az árkok másfelé is jellemző módon előfordulnak, sőt hiányuk is jellegzetességként fogható fel. Visegrád-Várkertben vagy pl. a Kisalföld szlovákiai részén – Laszlovszki József szíves közlése szerint – a „szolgáltató”, tehát kézműiparos falvak jellegzetessége lehet – az agrártelepüléseket jellemző árokrendszerekkel szemben – az árkok hiánya.

A korai idők települései az alábbiakban jellemezhetők:

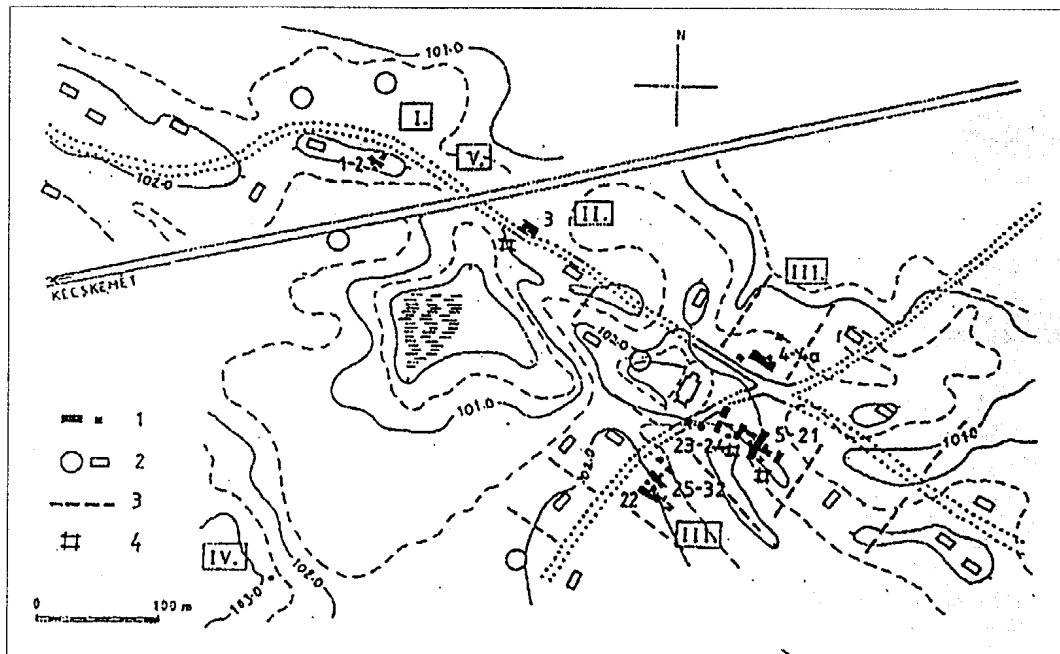
- rendezetlen, egymásba ázott házas, sűrű telepek, vagy ritka, házsoroknak nem nevezhető, laza, hozzávetőleg lineáris rendezettségű falvak, amelyekben a házak helye alapvetően a terepformákhoz igazodik;
- árkokkal szabdalta agrártelepülések;
- árkok hiányával jellemezhető szolgáltató falvak;
- szórvány falucsirák;
- a települést szervező templomos, temetőfalumagok Szent László törvényét követően általánossá lesznek;
- jelentősebb települések folyók mentén, 4–5 km-es térséggel alakultak ki;
- a ház körüli gazdálkodás és a háztól elkülönült gazdálkodás egyaránt előfordul;
- a melléképítmények előfordulása – külső kemencék, karámok stb. – életmód függő;
- sövénykerítések létét is fel lehet tételezni pl. a temető körül, vagy az árkok mentén;

■ a XIII. század közepétől indul meg nagyobb számban a többszlatú, földanyagú, földfelszíni építkezés a korábban általános veremházak és szórványosan ismert faépületek helyett. Ettől kezdve az ásott kutak előfordulása is sűrűbb, de a különböző építési formák egyidejű továbbélése ezután is kimutatható.

A tatárjárás után településkoncentráció indult meg. A középkor vége felé a 2–10 nagycsaládot befogadó elpusztult apró falvak helyett nagyobb, zártabb települések jelentek meg. Az 1279. évi második kun törvényből tudjuk, hogy általános, de a kunoknál még nem meghonosodott forma a „keresztény szokás szerint, falvakban, földhöz rögzített épületekben” való megtelepedés volt. Erdélyben, ahol a tatár veszély még évszázadokig fennállt, jellegzetessé vált a falu templomának erődként, mentesvárként való kiépülése.

Nagy számban alakultak ki irtásfalvak, erdőtelkes falvak, amelyek telkének osztódásával, sűrűsödésével jöhettek létre később a szalagtelkes vagy soros falvak. A XII–XIV. században a földesurak az erdős, hegyi tájakon gyakran vállalkozókra, soltészekre bízta a falutelepítést. Szabályos telek-kimérés, rendezettség jellemezte ezeket a településeket. Ezek már valóban a soros, együttes falvak előképei voltak.

A késő középkori Szentkirály, amelynek körülbelül 30 ház-helye volt, az ásítás során elkülöníthető, kb. 40x50 méteres telkekből és azokon álló, általában úttal párhuzamos tengelyű, délnyugati bejáratú földfelszíni házakból állott. Telkein bélelt gödörkutak, állattartó építmények, karámok, gödör-olák, tehát a ház körüli gazdálkodás létesítményei voltak megállapíthatók. Kocsisútja a dombhát gerincén húzódott, döngölt földút volt.

4. ábra. A középkori Szentkirályon már határozott útrendszer és kezdetleges telkesedés figyelhető meg

A feltárt további példákra – és mondhatjuk a késő Árpád-korra is – jellemző archaikus falukép vonásai máig leginkább az erdélyi Gyimesközéplek irtásfaluban maradtak fenn.

5. ábra

(AZ EREDETIBEN SZÍNES KÉP)

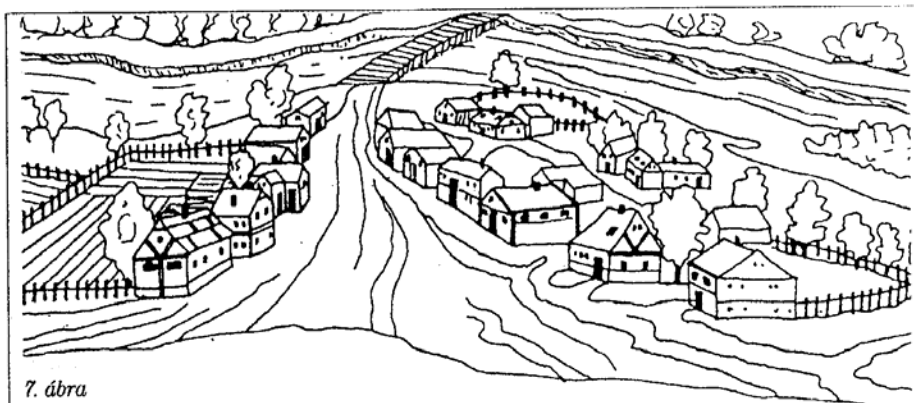
A fenti, honfoglalás kori, Árpád-kori és késő középkori településszerkezeti jellegzetességek felvázolásához Méri István, László Gyula, Holl Imre, Kovalovszki Júlia, Takács Miklós, Pálóczi Horváth András, Laszlovszki József, Horváth Béla ásatásai adtak lehetőséget.

A további korok faluszerkezeti vizsgálata már elszakad a régészettől. A XI–XII. században még rendkívül sűrű településhálózat, amelynek első megritkítását a tatárjárás kezdte, a Zsigmond-kori járványok, majd a XVI–XVII. század fordulóján a 15 éves háború folytatta, a hődoltóság után soha többé nem állt vissza. Új szerkezeti jellegzetességeket eredményezett a sok kamarai telepítés, az úrbérrendezés, a tagosítás, a földesúri falurendezés, a temetők Mária Terézia által elrendelt kitelepítése és végül a Bach-korszakban a korábbi kerítetlen belsegekben a kerítés és telekalakítás elrendelése. Ezek a folyamatok azonban már a fellendülő térképészet jóvoltából jól követhetők.

A II. József-féle első katonai felméréssel létrejött a török utáni újratelepülés legszélesebb adattára, majd ezt követte a második és harmadik katonai felmérés. Méndöl Tibor és Györffy István kutatási pedig lerakták az átfogó magyar településkutatás alapjait. A katonai felmérések elemzésének bevezetésével Györffy az általánosságban követhető metodikát is felvázolta. Vizsgálódásának középpontjában a nagy halmazos, szállás-

6. ábra

7. ábra

5-6. ábra. A középkori Szentkirály falu – Pálóczi Horváth András rekonstrukciója. Utcával párhuzamos és utcára merőleges ház egyaránt előfordul. A házak helye a telken változatos.

7. ábra. Drégelypálánk késő középkori képe G. Houfnagel metszete lapján

1988/8. FALU VÁROS RÉGIÓ

**Gyimesközéplak
ma is a középkori
jellegzetességeket őrzi**

kertes alföldi települések álltak. A magyar etnikumra jellemzőnek felfertott, kétbaltelkes településforma leírásával Györffy – rendkívül korszerűen – alapvetően településszerkezeti jellegzetességet ragadott meg. Ezt követően a kutatás inkább a részletek felé fordult, a telekhasználat, telekforma és életmód néprajzi vizsgálata felé. A településszerkezet kérdése inkább az építész végzettségűek területévé vált, akik feladva az organikus szemléletet, az alaprajzi, formai kérdésekre koncentráltak. Világos humánokológiai és fizikai térszerkezeti rendszerezés helyett sokszor egybefolyt a településszerkezet, út- és utcarendszer, telekforma és beépítési módok tipológiai vizsgálata, jóllehet ezek nem egybevethető jegyek, hanem egymásra épülő rétegeként foghatók fel, és a településszerkezet más-más szintjét írják le. Az irodalomban használt fogalmak pedig sokszor eltérő elnevezéssel ugyanazt a jelenséget illetik.

A VÁTI Kht.-ben 1996-ban indult meg a területrendezési tervek épített környezeti munkarészének keretében az érintett települések kontinuitásvizsgálata, alapvető szerkezeti sajátosságok szerinti osztályozása, a szerkezetvédelem lehetséges zónáinak településenkénti kijelölése. A vizsgálatokat minden esetben a nagytáj antropogén tájelemeinek, a történeti határhasználat összefüggéseinek és az egyes települések történeti jogállásának tekintetbevételével végeztük. Ezeknek részletezése most messze vezetne. Mindenesetre felismertük, hogy regionális méretű kutatást csak rendszerzeti szempontok alapján lehet végezni. Ennek kapcsán tettünk kísérletet a településkutatás rendkívül sokszempontú, sokszor egymást átfedő fogalomrendszerének hierarchikus és mellérendelt osztályozására, melyre a táblázatban

A MAGYAR FALU TELEPÜLÉSSZERKEZETI OSZTÁLYOZÁSA

TERÜLETI REND:

osztatlan
megosztott település pl. elkülönülő szőlőhegy v. istálló (Szerző szóbeli kieg.)
((A megosztott település itt tehát nem a kertes település, mint a földrajzosok szóhasználatában))

TELEPÜLÉSI SZERVEZET:

homogén
etnikailag strukturált
hadás, nemzetségi

TELEKHASZNÁLAT, GAZDÁLKODÁSI REND:

udvaros (gazdálk. a lakótelken is)
kertes (gazdálk. a lakótelektől elkülönülő kerteségekben) → szálláskertes, (kétbaltelkes)

MORFOLÓGIA:

zárt ↔ szórvány → szeres *egynélűs*
→ irtvány
→ tartozék → tanya
→ szállás
→ telepítvény
utcás, rendezett jellegű ↔ halmaz

EGYÉB SAJÁTOSSÁG: pl. erődtemplom

UTCARENDSZER SZERINTI OSZTÁLYOZÁS:

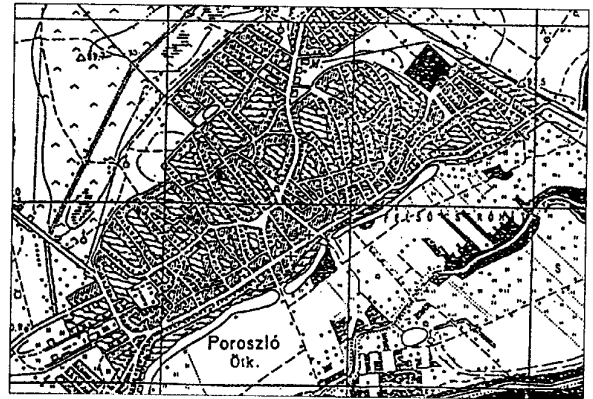
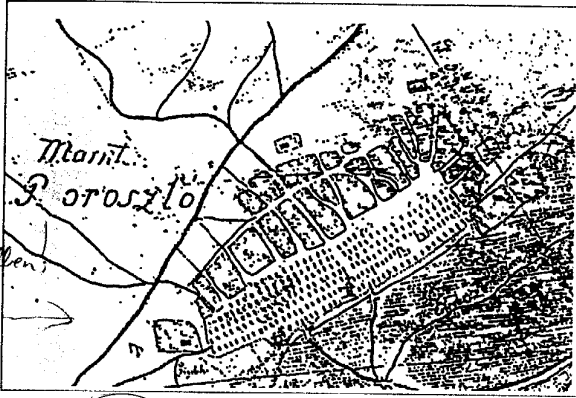
úti ("utcás falu") → elágazó, átmenő
→ orsós, szigetes, kör
→ völgyi → egyoldalas
→ kétoldalas
többutcás → stb.
→ szabálytalan
→ szabályos jellegű
→ telepített *terület*
→ mérnöki (mérnökiileg kitűzött utcák, de nem egyidejű telepítés)

TÖRTÉNETI JOGÁLLÁS: ennek vizsgálata lényeges, mert sajátos épületcsoportokkal és szerkezeti jegyekkel járhat együtt.

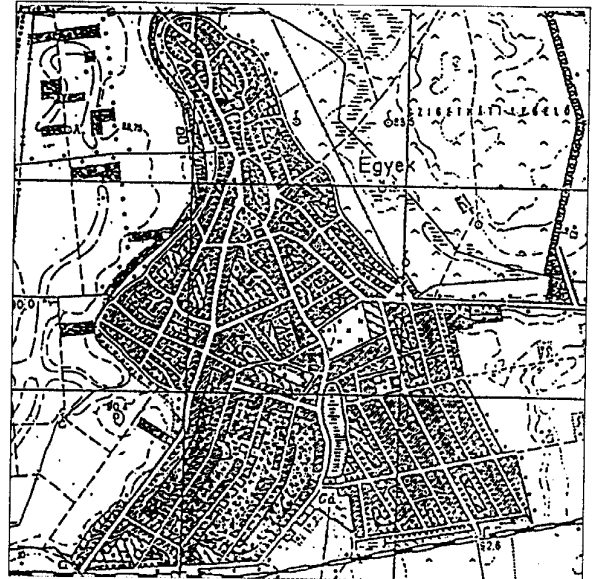
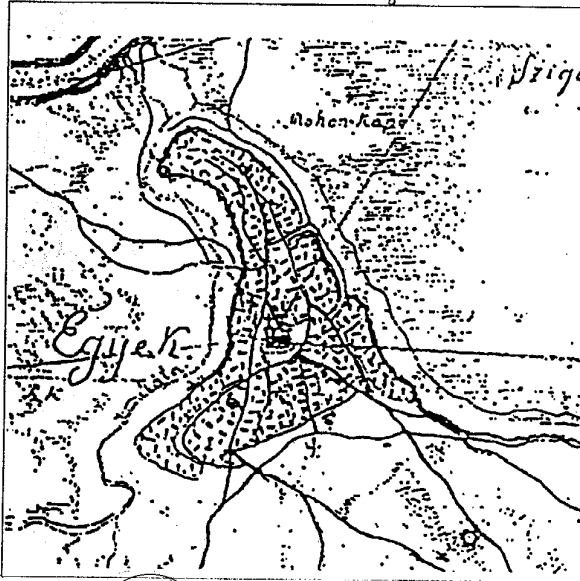
*szőlőhegy
Dés, Bánt
(A. Vöröstó)*

TELEPÜLÉSEK AZ ELSŐ KATONAI FELMÉRÉSEN ÉS
AZ 1969-ES KATONAI TÉRKÉPEN

*Carlo Lénárt
nem írt minden
'rajz'
sema-
tízus*

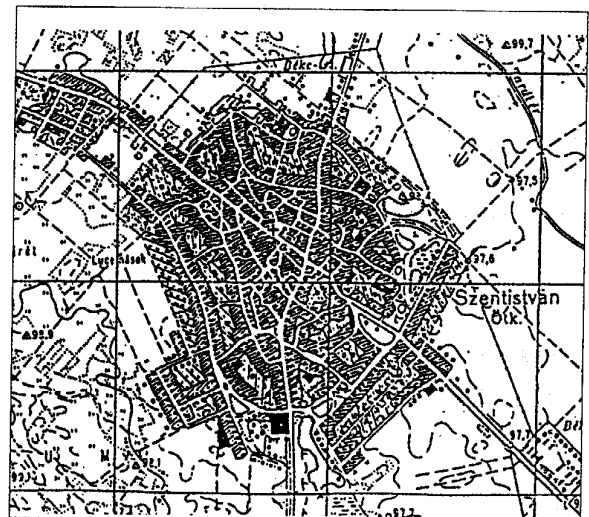
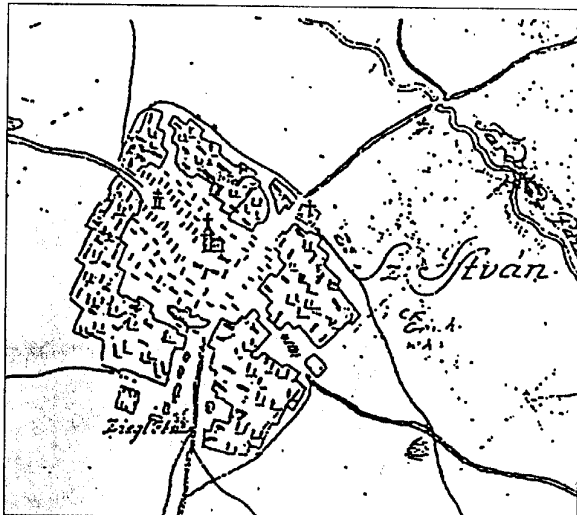

8-9. ábra. **Kertes halmaztelepülés: POROSZLÓ**
=elölélményt gondálkodás

*gondálkodás
a telken*

10-11. ábra. **Üdvaros halmaztelepülés: EGYEK**

12-13. ábra. **Hadas település: SZENTISTVÁN**

szereplő (19. oldal) fő kategóriákat ajánlom. Természetesen számos részlettel gazdagítható ez a rendszer.

A Magyar Néprajzi Atlaszból tudjuk, hogy a Kárpát-medence településeinek túlnyomó többsége zárt. Jellemzően csak a nyugati határszélen találunk szóróványos települési formát, Zalában szeres, Gyimesben szórt települést. A települések portáin döntően egy lakóépület áll. Egy portán több épület, főleg Nyugat-Dunántúlon és a Felvidéken van. Az ország középső részén a zárt településmaghoz tanyák is tartoznak. A megosztott település ritka, a Dél-Dunántúl, a Bácska, a Jászság, a palócvidék sajátja, és elsősorban előfordul a Keleti-Kárpátokban.

A VÁTI Kht.-ben vizsgált alföldi települések közül – a Tisza mente, a Hortobágy, a Körös-vidék, Csongrád megye 267 településéből – mind zárt és osztatlan. 47 udvaros halmaz (17%), 121 udvaros utcás (44%), 76 mérnöki (27%), 19 kertés halmaz (7%) és 13 telepített (5%) eredetű falu. A Tiszán lefelé haladva egyre több a mérnökileg kitűzött település, de telepített falvakat csak Csongrád megyében találunk. Dominálnak az utcás rendezettségű – nem halmazos – települések. A 7%-ot kitevő, oly sajátos kertés (kétbelső) halmaz eredetű települések viszonylag egyenletesen elszórva helyezkednek el, de a szabocsi Tiszaháton és a Körösök mentén hiányoznak.

Befejezésül egy gondolat, amit szakmérnök hallgatóim már jól ismernek. A településszerkezet számos olyan elemet tartalmaz, amely a valóságban fizikailag nem is tárgyiasul, csak – például – tőrökön kerül ábrázolásra. Mi pedig hajlamosak vagyunk a védelem, így a településvédelem tárgyát is épületekre, építményekre, esetleg romokra, mindenesetre objektumokra korlátozni. Pedig a település nem csak ebből áll. Emlékezzünk csak: Romulus egyesítve a Palatinus, Esquelinus és Caelius törzseit, Kr. e. 753-ban megalapította Rómát. Ekéjével körbeszántotta az első Róma, a Roma Quadrata határait. Testvére, Romus életével fizetett azért, hogy lekicsinylése jeléül átugrotta a barázdát, ezt az elvi vonalat, úgy mond „város falat”. Mi mit veszítünk és mivel fizetünk, ha megváltoztatjuk egy falu morfológiáját, zárt táji keretét szuburbiává változtatjuk, jellegzetes utcavonalait „szabályozzuk”, vagy például telekrendjét „racionálizáljuk”? Nagy a felelősség! Pontos lenne azonos szemléletű, országos településszerkezeti kutatás elvégzése, mert a fel nem ismert értékek védelmi rendszerbe nem illeszthetők, így fokozottan veszélyeztetettek. S egy „barázdát” könnyű átugorni.

(Elhangzott a Békési Népi Építészeti Tanácskozáson 1998. szeptember 23-án.)

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁGOSTON GÁBOR: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. In: Zounek 3. (A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve), Szolnok, 1988. p. 221–296
- BAKÓ FERENC: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Bp. 1978.
- BARABÁS JENŐ – GILYÉN NANDOR: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Bp. 1979.
- BARABÁS J. – GILYÉN N.: Magyar népi építészet. Bp. 1987
- BLAZOVICH LASZLO: A Körös-Tisza-Maros-köz középkori településrendje. Békéscsaba, Szeged 1985.
- GYÖRFFY ISTVÁN: Magyar falu magyar ház. Bp. 1943. In: reprint Bp. 1987.
- GYÖRFFY ISTVÁN: Alföldi népelet. Bp. 1983.

FALU VÁROS RÉGIO 1988

- IMRE HOLL – NANDOR PARADI: Das Mittelalterliche Dorf Sarvaly. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982.
- WOLF MARIA ES REXESZ LASZLO szerk.: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 1996. – röviden: Honfoglalás.
- ISTVÁNYI GYULA: Az építészet története. őskor. Népi építészet. Bp. 1997.
- KALDY-NAGY GYULA: A Budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977.
- DR. KÖS KÁROLY: Népelet és néphagyomány. Kriterion Bukarest, 1972.
- DR. KÖS KÁROLY: A romániai magyarság néprajzáról. In: Népismereti dolgozatok 1976. Kriterion Bukarest, 1976 p. 8–29
- KOVALOVSKZI JÜLIA: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. In: Műemlékvédelem 1995. 2. p. 69–74
- KOVALOVSKZI JÜLIA: Honfoglalás kori települések régészeti kutatása. In: Honfoglalás p. 288–293
- LASZLO GYULA: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977.
- LASZLO GYULA: Felgyő – egy honfoglalás kori falu ásatásáról. In: Tiszatáj 1978. 2. p. 33–40
- LASZLO GYULA: Szamadás népiunktól. Bp. 1986.
- LASZLO GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1988.
- CSEH JÁNOS – LASZLOVSKZI JOZSEF: Népvándorlás kori és Árpád-kori települések Tiszafüreden. In: Múzeumi levelek 43–44, Szolnok, 1984 p. 10–27
- LASZLOVSKZI JOZSEF: Árpád-kori és késő középkori objektumok. In: Régészeti ásatások Tiszafüred–Morotvaparton. Szolnok, 1991 p. 317–384
- MAKSAY FERENC: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971.
- BATKY ZSIGMOND, GYÖRFFY ISTVÁN, VISKI KÁROLY: A magyarság néprajza I. – A magyarság tárgyi néprajza. Bp. é.n.
- MATE ZSOLT: Csongrád Belváros műemléki jelentőségű területe. 1966–1982. In: Műemlékvédelem 1982. 3. p. 252–254
- MATE ZSOLT: Az épített környezet védelme, a települési értékvédelem helyzete, feladatai, eszköztársa. VÁTI, 1993. kézirat
- MATE ZSOLT: Fejezetek a Történeti települések értékvédelme című tárgykörből. In: Tushad '92-'94 Tushad é.n. (1995.)
- MATE ZSOLT ES MUNKATÁRSAI: A Hortobágy térségének területrendezési terve. Az épített környezet és az épített környezet védelme. VÁTI, 1996.
- MERI ISTVÁN: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a türkeve-mórici ásatások eredményeiről I–II. Arch. Ért. 1952 p. 49–65 és Arch. Ért. 1954 p. 138–154
- BARABÁS JENŐ: Magyar Néprajzi Atlasz Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1977–1982.
- OLJAS CSABA: Tartal mezőváros építészeti-művészeti emlékei és védelmük. Doktori értekezés BME, 1993.
- PALÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásainak eredményei.
- SZABO ISTVÁN: A középkori falu. Bp. 1969.
- TAKÁCS MIKLÓS: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepeltetések az M1-es autópálya nyugat-magyarországi szakaszán. In: Honfoglalás p. 197–217
- TÓTH JÁNOS: Népi építészetünk hagyományai. Bp. 1961.
- ZOLNAY LASZLO: Kincses Magyarország. Bp. 1977.

Az ábrák eredete

1. LASZLO GYULA 1988. p. 128.
2. LASZLO GYULA 1983. p. 159.
3. DR. KÖS KÁROLY 1972. p. 242, 243, 245.
4. PALÓCZI H. A. 1966. p. 11.
- 5-6. n.o.
7. ZOLNAY 1977. p. 187.
8. A szerző felvétele
- 9-13. MATE Zs. és munkatársai 1966.

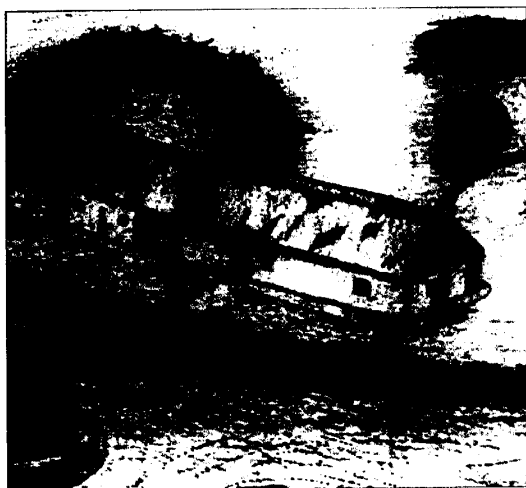
VILLAGES AND VILLAGE STRUCTURES IN THE CARPATHIAN BASIN BY ZSOLT MÁTÉ

The structure and appearance of the settlements of our forefathers arriving in the Carpathian basin has already been the subject of several discussions and disputes in the last 100

43

CONTENTS

years, with new questions emerging regularly. The Author shares the belief that some groups formed permanent settlements in the earliest times. Written sources report about narrow, elongated settlements. The Author discusses the information gained by archaeological excavations about some characteristics of the villages of era of the Conquest.

Site maps of archaeological research reveal two interesting features. Firstly, the structure of the settlements was not uniform; both linear and accumulated types have been unearthed. Secondly, the classic street-row type village, so often referred to in earlier studies, was not found. Researches prove without doubt that the settlement structure is an anthropogen physical space structure, determined by the way of life, the environment and factors of human ecology.

Continuity research on relevant settlements, within the framework of regional development planning started at VÁTI Co. in 1996, including classification according to structural characteristics and designation of possible structural protection zones for each settlement.

HISTORY OF A PLANNING PROCESS BY JUDIT FÜLÖP

The subject of the paper is Budakalász, a village in the Budapest Agglomeration. Attempts for the creation of a future vision for part of the village had already been made during the term of the first self-government. Later the complete area, administered by the village, was considered, with the involvement of outside experts. The first task was to survey, by the use of questionnaires, the needs and intentions of inhabitants. Different groups of questions were asked from members of the self-government, entrepreneurs and the

44

citizens. Following computerised analysis of the answers, the results have been made public.

The next step was the matching of needs and potentials. Documentation of technical surveys was made parallel with the evaluation of questionnaires. The development concept was the result of the above studies and public discussions. The widely publicised concept served as the basis for the local master plan.

Finally, the Author discusses the lessons learned during the preparation of the concept, which could prove to be useful for self-governments as well as planners.

DRAFT EUROPEAN CONVENTION ON RURAL AREAS

The Committee of Senior Officials of the European Conference of Ministers responsible for Regional Planning commented the draft of the European Charter for Rural Areas on the basis of Decisions taken by the Deputies related to the elaboration of the Convention. The Draft consists of the following parts:

- Preamble
- Part I. Purpose of the Convention
Definition and Characteristics of a Rural Area
- Part II. Functions of Rural Areas
- Part III. Rural Development Policies
- Part IV. Standing Committee
- Part V. Final Provisions

ABOUT THE DIRECTIVES FOR BUILDING PRODUCTS BY JÁNOS BRENNER

A truly important condition in the process of Hungary joining the European Union is the blending into the Union's legal structure or, in other words, the harmonisation of legal measures. One of the most important European statutory provisions are the Directives for Building Products that aim at the elimination of obstacles hindering the free trade of building products within the European Economic Region. The Author discusses the operational scheme of the Directives for Building Products and provides information about its implementation in the Hungarian legal system.